

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ТЕОРІЇ ВВІЧЛИВОСТІ

У статті представлений аналіз та характеристика основних концепцій теорії ввічливості та окреслено функції ввічливості у міжособистісному спілкуванні.

***Ключові слова:** ввічливість, постулат, максима, мовленнєва поведінка, позитивна ввічливість, негативна ввічливість, соціальна ввічливість, такт.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та актуальність дослідження. Мовне спілкування вважається одним з найважливіших видів людської діяльності. Ввічливість є обов'язковим елементом цього спілкування, що забезпечує рівне, успішне та безконфліктне його протікання. Будучи однією з базових складових міжособистісного спілкування, ввічливість являє собою найважливіший регулятор поведінки людини, необхідний для досягнення ефективної соціальної взаємодії [1, с.3].

В даний час домінуючим в описі явища ввічливості є прагматичний підхід, де ввічливість розглядається в якості одного з принципів мовного спілкування, який дозволяє мовцеві досягти комунікативної мети і не суперечити соціальним очікуванням партнера [2, с.7].

У прагматичному плані ввічливість розглядається як стратегія або набір стратегій, орієнтованих на досягнення позитивного результату в спілкуванні. Вибір тієї або іншої стратегії комунікантами залежить як від зовнішніх, так і від внутрішніх факторів, а саме від параметрів ситуації, моральних установок і культурних цінностей. З точки зору прагматики, для детального дослідження теорії ввічливості необхідно вивчити механізми вибору відповідних мовних стратегій для оформлення комунікативних намірів учасників спілкування, розглянути різні аспекти дискурсивної діяльності людини і вплив на неї соціокультурних норм і правил мовної поведінки [1, с.3].

Вивчення категорії ввічливості та основних концепцій теорії ввічливості має важливе значення для систематизації і пояснення відмінностей у комунікативній поведінці представників різних культур, для підвищення ефективності міжкультурної взаємодії. У зв'язку з цим інтерес, що проявляється до цієї комунікативної категорії останнім часом, видається актуальним і обґрунтованим.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною базою даного дослідження послужили роботи вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких П.Грайс [1975], Р.Лакофф [1972, 1973, 1975], Е.Гоффман [1967, 1972], Дж.Ліч [1983], П.Браун, С.Левінсон [1978, 1987], Б.Фрейзер [1981], У.Ноулен

[1981, 1990], Р.Дженні, У.Арнд [1992], Р.Уоттс [2003], Т. В. Ларіної [2003], Н. І. Формановської [1998] та ін.

Мета статті – визначення та аналіз основних концепцій теорії ввічливості.

Завдання статті – охарактеризувати існуючі підходи до вивчення поняття ввічливості, виявити відмінності у трактуванні даного явища, окреслити основні функції ввічливості у міжособистісному спілкуванні.

Виклад основного матеріалу та наукові результати. Незважаючи на підвищену увагу до поняття ввічливості, до теперішнього часу не існує загально визнаного визначення даної категорії, як і єдиного погляду на неї. Серед існуючих концепцій можна виділити декілька основних: ввічливість як мовні максими, правила; ввічливість як «збереження обличчя» ввічливість як договір про ведення діалогу; ввічливість як такт; ввічливість як поняття дискурсу.

Коротко зупинимося на кожному з названих напрямів.

Погляд на ввічливість як мовні максими, правила пов'язаний насамперед з іменами П. Грайса, Р. Лакофф, Дж. Ліча.

У своїй роботі «Logic and Conversation» написаній у 1967 році і виданій у 1975, П.Грайс вперше спробував сформулювати правила, яких дотримуються співрозмовники в спілкуванні. П.Грайс виходив з того, що співрозмовники зацікавлені в ефективності передачі інформації. Він висунув ідею про те, що комуніканти в процесі обміну інформацією співпрацюють один з одним, вносячи свій внесок у побудову і протікання дискурсу. Цей широко відомий принцип кооперації включає 4 постулати: кількості, якості, відношення і манери мови. Кожен з них складається з більш специфічних максим, які регулюють мовленнєву поведінку.

Співрозмовники слідують даним максимам і, таким чином, будують своє спілкування. Дані максими допомагають раціонально використовувати мову і відрізняються від правил граматики. Якщо порушення правил граматики свідчить про незнання мови, порушення мовних максим може бути сприйнято як сигнал про певні наміри мовця. В одній ситуації можливе використання декількох максим.

На думку П.Грайса, крім перерахованих максим, можливі й інші, зокрема максима ввічливості [6, с.47].

П.Грайс також зазначав, що виділені ним правила направлені на ефективність і інформативність, та не брав до уваги експресивний аспект мови. Його правила, швидше, підходять для ділового, аніж для повсякденного спілкування.

Говорячи про універсальність виділених максим, П.Грайс відзначав, що вони складають «розумну», «раціональну» поведінку, не уточнюючи при цьому, що мається на увазі.

Ідея про універсальність максим була піддана критиці з боку Д. Хаймса, який підкреслював, що в кожному суспільстві є свої уявлення про кількість, якість, релевантність та ясність мови [7, с.73]. Саме тому в багатьох культурах дані максими регулярно порушуються, що знаходить підтвердження в численних міжкультурних дослідженнях, проведених з часу виходу роботи П. Грайса.

Р. Лакофф однією з перших спробувала застосувати постулати П.Грайса на практиці. Вона сформулювала два основних правила, котрі назвала правилами прагматичної компетенції: висловлюйтеся чітко (be clear) та будьте ввічливими (be polite) [8].

На думку Р. Лакофф, всі постулати П. Грайса підпадають під її перше правило, при цьому вона зазначає, що спілкування, суворо підпорядковане даним постулатам, було б нудним і дуже формальним, тому у повсякденному спілкуванні ці правила постійно порушуються.

Друге прагматичне правило Р. Лакофф, в свою чергу, включає в себе наступні три правила: не нав'язуй свої думки (don't impose); давай співрозмовнику можливість вибору (give options); будь доброзичливим (make the listener feel good, be friendly).

В цілому усі ці правила націлені на досягнення однієї мети, тобто на створення сприятливих умов для комунікантів, хоча й досягаються по-різному [8, с.303].

Однак, Р. Лакофф не дала точного поняття ввічливості, лише у своїх пізніших роботах вона зазначала, що ввічливість використовується для зменшення розбіжностей у спілкуванні і власне є виявом поваги до іншої особи або осіб [8, с.64].

Подальшого розвитку мовні максими спілкування набули у роботах Дж. Ліча. Слідом за П. Грайсом і Р. Лакофф, Дж.Ліч виходить з того, що існує набір правил і суб-правил, якими керуються люди в процесі спілкування. Він також не дає чіткого визначення ввічливості, але зазначає, що ввічливість - важливий прагматичний чинник, який регулює спілкування.

Дж. Ліч розглядає ввічливість як сферу риторичної прагматики. Він зазначає, що принцип ввічливості в більшій мірі регулює спілкування, ніж принцип кооперації, підтримує соціальну рівновагу, дружні стосунки між співрозмовниками, а також дає зрозуміти, що перш за все вони зацікавлені у співпраці один з одним [9, с.82]. Так само, як і П. Грайс, Дж. Ліч уточнює свої принципи і виділяє 6 максим: такту, великодушності, схвалення, скромності, згоди, симпатії [9, с.132].

Дж. Ліч відзначає, що в процесі спілкування принцип кооперації П.Грайса взаємодіє з його принципом ввічливості, доповнюючи його. Він допускає можливість міжкультурної варіативності та робить припущення про те, що в різних культурах перевага може надаватися різним максимам.

Погляд П. Браун і С. Левінсона на ввічливість як «збереження обличчя» базується на понятті «обличчя», яке було введено Е. Гоффманом (1967). Розвиваючи даний підхід, вони називають обличчя універсальним поняттям, котре має свій соціальний імідж в збереженні якого зацікавлений кожен член суспільства [3, с.61].

У процесі спілкування учасники комунікації зацікавлені в збереженні як свого обличчя, так і обличчя партнера. При цьому збереження обличчя - це не мета комунікації, а умова, без виконання якої нормальне спілкування неможливе. Кожен член суспільства повинен вміти виконувати цю умову. Е.Гоффман зазначає, що навчитися зберігати обличчя - це все одно, що вивчити правила дорожнього руху стосовно до сфери соціального спілкування [5, с.323].

П. Браун і С. Левінсон розпочинають з ідеї про модель осіб, котрі є «раціональними агентами» (1987:58). Це означає, що ці «раціональні агенти» мислять стратегічно та усвідомлюють свій вибір мови. У них наявне як «позитивне обличчя» (positive face) так і «негативне» (negative face). Під «позитивним обличчям» розуміється бажання індивіда бути коректно оціненим і прийнятим до соціуму [3, с.62], тоді як негативне обличчя – це бажання кожної дорослої людини мати свободу дій, недопустимість втручання з боку [3, с.129], тобто «бажання бути незалежним».

Вступаючи в спілкування, співрозмовники зацікавлені в тому, щоб підтримувати і зберігати обличчя один одного. Для цієї мети вони використовують цілу систему комунікативних стратегій. Автори вводять такі поняття, як «позитивна ввічливість» і «негативна ввічливість», які мають різну спрямованість. Перша заснована на зближенні, друга - на віддаленні. Кожен з цих типів ввічливості являє собою систему комунікативних стратегій.

Концепція «загрози обличчю» (face-threatening act (FTA) лежить в основі теорії ввічливості П.Браун і С.Левінсона. П.Браун і С.Левінсон припускають, що обидва комуніканти зацікавлені в тому, аби зберегти обличчя один одного, але, все таки, досить часто їм доводиться використовувати «загрозу обличчю» у спілкуванні. Проте, існують стратегії, котрі можуть зменшити дію актів «загрози обличчю» і вони відомі як і мовцю, так і адресату. Вибір мовцем стратегії залежить від передбачуваного ризику втрати обличчя [10, с.66].

Теорія П.Браун і С.Левінсона була широко вивчена та отримала багато позитивних відгуків, а також критику та пропозиції щодо покращення. Опублікувавши свою працю у 1987 році, вони додали до неї невелику передмову, в якій підвели підсумки досліджень попередніх десятиліть. Все ж, їх підхід не був повністю обґрунтований та дослідники визнали недоліки в деяких аспектах, хоча й вважали, що в цілому досить доступно висвітлили свій підхід.

Б.Фрейзер і У.Ноулен пропонують розглядати ввічливість як договір про ведення діалогу. Розвиваючи принцип кооперації (Cooperative Principle) П.Грайса і визнаючи важливість поняття «особи» Е.Гоффмана, вони, тим не

менш, висувають ідеї, що відрізняються від підходу, запропонованого П.Браун і С.Левінсоном.

Б.Фрейзер і У.Ноулен виходять з того, що, вступаючи в розмову, кожен учасник комунікації має певний набір уявлень про права і обов'язки, як свої, так і партнера. Ці права і обов'язки переглядаються в ході спілкування, а також широко варіюють залежно від контексту. Але кожного разу, в кожному конкретному випадку учасники комунікації усвідомлюють, що вони повинні вести себе у відповідності з цим договором і, як правило, так і поведуться. Така поведінка є нормою, і тому не сприймається як ввічлива. Сприймається тільки порушення принципу кооперації, тобто те, що є неввічливим.

На думку Б.Фрейзера, учасники комунікації не оголошують про свій намір бути ввічливими. У процесі спілкування вони ведуть себе у відповідності з принципом кооперації, а значить у відповідності з існуючими нормами, тобто згідно з договором. Висловлювання не може бути саме по собі ввічливим або неввічливим, так само, як і не може бути ввічливою або неввічливою мова. Ввічливими можуть бути лише учасники комунікації і тільки в тому випадку, якщо їх висловлювання відповідають нормам, встановленим для конкретного комунікативного контексту [4, с.233].

Основний момент теорії Б.Фрейзера полягає, на наш погляд, у тому, що він представив ввічливість як динамічний, мінливий концепт. Даний підхід є важливим, оскільки дозволяє говорити про ввічливість як про гнучку систему.

Перевагою даного підходу до вивчення поняття ввічливості є те, що він дозволяє уникнути бажання явно або ж приховано класифікувати типи мовних актів, які по природі ввічливі. Та до уваги треба брати той факт, що деякі мови розробили складні мовні структури, котрі є ввічливими для тих мовців, які використовують ці мови для спілкування.

На початку 1980 рр Р.Дженні та У.Арнд розробили свій підхід до вивчення ввічливості і запропонували розглядати дане поняття як такт. Вони розрізняють такі поняття, як такт і соціальна ввічливість.

У більш ранніх роботах Р.Дженні та У.Арнд розрізняють соціальну та міжособистісну ввічливість. Обидва типи ввічливості зумовлюються культурою і взаємопов'язані в мові. Для того щоб не змішувати ці два поняття, автори пропонують називати їх соціальна ввічливість і такт.

На думку авторів, такт і соціальна ввічливість різняться своїми функціями: соціальна ввічливість координує соціальну взаємодію, в той час як основна функція такту - регулювати міжособистісні відносини, і саме такт допомагає співрозмовникам в процесі спілкування уникати конфліктів.

Протиставлення соціальної і міжособистісної ввічливості, або такту, є досить цікавим, оскільки допомагає розрізнити такі поняття, як етикет і ввічливість: соціальна ввічливість, перш за все, пов'язана з етикетом і носить статичний характер, в той час, як такт є динамічною міжособистісною діяльністю.

Р.Уоттс розглядає теорію П.Браун і С.Левінсона як спробу показати, як реалізується мовна ввічливість [10, с.85]. Істотним недоліком даної теорії він вважає той факт, що в полі зору авторів не потрапив протилежний аспект поведінки - невивічливість - і такі його прояви, як агресивність, грубість, образа. Крім того, ввічливість розглядається тільки з позиції суб'єкта, тобто без урахування відповідної реакції на його дії з боку об'єкта і без оцінки ним цих дій. На думку Р.Уоттса, який пропонує розглядати ввічливість як явище дискурсу, тільки об'єкт може оцінити дії суб'єкта з точки зору ввічливості/неввічливості. Крім того, він пропонує не обмежуватися дихотомічною оцінкою поведінки учасників комунікації, а розглядати його ширше - як ввічливе, невивічливе і соціально допустиме, або соціально доречне, якому він дав назву *politic behaviour*. Р.Уоттс розглядає ввічливість як засіб адаптації нашої поведінки до того чи іншого типу взаємодії, в яку ми залучені, завдяки чому воно виявляється доречним і відповідає нашим очікуванням [10, с.143].

Висновки: Підводячи підсумок, хотілося б зазначити, що в різні історичні періоди панували різні уявлення про ввічливість. Гуманітарні науки ХХ століття підійшли до розуміння даного поняття як лінії вербальної і невербальної поведінки, спрямованої на створення сприятливої тональності спілкування та запобігання конфліктам. Все ж, незважаючи на критику, теорія П.Браун і С.Левінсона була і залишається теоретичною основою для багатьох досліджень.

При розгляді даного питання слід також звертати увагу на те, що поняття ввічливості хоч і має загальне міжкультурне розуміння, все ж кожна культура, кожна нація розуміє це питання дещо по-різному.

Література:

1. Демченко Е. В. Семантико-синтаксические средства выражения категории вежливости в английском и русском языках. автореф. дис. на соиск. ученой степени: 10.02.19 “Теория языка”, 10.02.20 “Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Е. В. Демченко. – Ростов-на-Дону, 2007. – 24, [3]
2. Федорова Т.В. Семантика вежливости и средства ее выражения в современном русском языке (На материале произведений современной драматургии) автореф. дис. на соиск. ученой степени: 10.02.01 “Русский язык” / Т.В. Федорова. - Брянск, 2004. – 20 с.
3. Brown, P. Politeness: Some Universals in Language Usage / P. Brown, S. Levinson. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 345 p.
4. Fraser B. Perspectives on politeness // Journal of Pragmatics 14. / B. Fraser. –1990. – Pp. 219-236.
5. Goffman E. On face-work: an analysis of ritual elements in social interaction // Laver and Hutcheson (eds.). Communication in face-to-face interaction. – Harmondsworth. / E. Goffman. – : Penguin, 1972 . - Pp. 319-346.

6. Grice H.P. Logic and conversation. – In: Syntax and semantics // Ed. G. Cole, G. Morgan. N.Y., 1975. – Vol. 3. – Pp. 26-47.
7. Hymes Dell H. Discourse: scope without depth // International Journal of the Sociology of Language, 57. / D.H. Hymes. – 1986. – Pp. 49-89
8. Lakoff R. The logic of politeness, or, minding your p's and q's. // Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society. / R. Lakoff. – Chicago, 1973. - Pp. 292-305.
9. Leech G. Principles of pragmatics. / G. Leech. – London: Longman. – 1983. – 264 p.
10. Watts Richard J. Politeness. / R.J. Watts. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2003. – 318 p.

Човганюк М.М. Основные концепции теории вежливости. В статье представлен анализ и характеристика основных концепции теории вежливости и очерчены функции вежливости в межличностном общении.

Ключевые слова: вежливость, постулат, максима, речевая деятельность, позитивная вежливость, негативная вежливость, социальная вежливость, такт.

Chovhanyuck M.M. Basic concepts of the politeness theory. The article presents the analysis and description of the basic concepts of the politeness theory and outlines politeness functions in the interpersonal communication.

Key words: politeness, postulate, maxim, speech activity, positive politeness, negative politeness, social politeness, tact.